

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΥΠΟ ΤΗ ΔΑΜΟΚΛΕΙΟ ΣΠΑΘΗ ΤΗΣ «ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ»

Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, επίκ. καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Το βασικό ερώτημα, το οποίο θα μας απασχολήσει σήμερα, αφορά στη δεδομένη διαπλοκή των σχέσεων θρησκείας και εκπαίδευσης στη χώρα μας και έχει διττή διατύπωση: Πώς είναι δυνατόν να στηρίζεται μια ολόκληρη νοοτροπία και πρακτική δογματικής επιβολής θρησκευτικών πεποιθήσεων σε μια συνταγματική διάταξη που αναγνωρίζει «επικρατούσα θρησκεία» και σε μια άλλη που απλώς αναφέρει μεταξύ των σκοπών της παιδείας την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης»; Ή διαφορετικά: Πώς είναι δυνατόν να παραβλέπονται ή να υποβαθμίζονται τόσο πολύ –με το δεδομένο και ιστορικά ξεπερασμένο πρότυπο θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης– αφ' ενός η βάσει θεμελιωδών διατάξεων συνταγματική προστασία της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, αφ' ετέρου ο –επίσης συνταγματικός– σκοπός της εκπαίδευσης για «διάπλαση ελεύθερων πολιτών»;

Α. Η διασύνδεση της (ορθόδοξης χριστιανικής) θρησκείας με την εκπαίδευση στην χώρα μας εξακολουθεί –άλλοτε λόγω ιδεολογικού συντηρητισμού, άλλοτε λόγω πελατειακού ενδοτισμού και άλλοτε λόγω εθνοκεντρικού απομονωτισμού– να κινείται στα γνώριμα από το παρελθόν μονοπάτια μιας θρησκευτικής εκπαίδευσης που αποτελεί το *alter ego του κατηχητικού σχολείου*. Αποτελεί δε η εν λόγω οργάνωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης θλιβερή παραφωνία στον ευρωπαϊκό χώρο, δίνοντας έτσι το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα του αναχρονιστικού, μονολιθικού και εν τέλει χειραγωγικού πνεύματος, που χαρακτηρίζει στον ένα ή τον άλλο βαθμό το όλο πλέγμα των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας. Ειδικότερα στο πλαίσιο του προτύπου αυτού:

α) Οι μαθητές αντιμετωπίζονται ως παθητικοί και άβουλοι δέκτες ενός «δογ-

* Η εισήγηση αυτή αποδίδει τα συμπεράσματα της μελέτης *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

ματικού διαποτισμού» («indoctrination», «endocrinement»,) υποκείμενοι σε έναν συνεχή καταϊγισμό κατηχητικών και συχνά μισαλλόδοξων μηνυμάτων, που αιχμαλωτίζουν τη σκέψη και παρεμποδίζουν τον ελεύθερο και κριτικό στοχασμό. Πριν γνωρίσουν την αρχαία ελληνική μυθολογία διδάσκονται άκριτα και ανιστόρητα την εβραϊκή. Πριν εξοικειωθούν με την έννοια της θρησκείας και αποκτήσουν μεταφυσικές ανησυχίες, μισούνται κατά τρόπο πανοπικό, δογματικό και απόλυτο στα ιδεολογικά υποκατάστατα του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» –μεταβαπτισμένου από τον νομοθέτη σε «πίστη προς τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης»– και εθίζονται, εκόντες άκοντες, σε συγκεκριμένες ενσωματωτικές θρησκευτικές και λατρευτικές εκδηλώσεις. Τα ανοιχτά ερωτηματικά για την προέλευση και την πορεία του κόσμου αντιμετωπίζονται με τις στείρες βεβαιότητες ενός αποστεωμένου δογματικού και τυπικού «χριστιανισμού», αποκομμένου εν πολλοίς από το ανθρωπιστικό του περιεχόμενο και από τη ζώσα κοινωνική πραγματικότητα. Οι υπαρξιακές και κοσμοθεωρητικές αναζητήσεις των μαθητών εγκοιώνονται εξ υπαρχής σε ένα κλειστό σύστημα «καθεστωτικών» αξιών, που συνδιαμορφώνονται από το κράτος και την επίσημη Εκκλησία και αναγορεύονται σε «εθνική ιδεολογία» η οποία μάλιστα διεκδικεί, υπό τη συνεχή πίεση της εκκλησιαστικής ηγεσίας, την κατάπιξη κάθε αμφισβητησιακής φωνής σε όλο το φάσμα των σχολικών γνώσεων, και εν τέλει την ολοκληρωτική της επικράτηση. Έτσι, όχι μόνο στο μάθημα των θρησκευτικών αλλά και στα αναγνωστικά βιβλία, στις φυσικές επιστήμες και την Ιστορία –παρά τη σημαντική πρόοδο που έχει συντελεσθεί στη δεκαετία του '80– εξακολουθεί να επεμβαίνει «διορθωτικά», σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, η «μακρά χειρ» αυτής της κυρίαρχης εκπαιδευτικής ιδεολογίας, είτε εκ των προτέρων είτε εκ των υστέρων. Εν κατακλείδι, ο ορθολογισμός, η επιστημονική γνώση και η απροκατάληπτη ενημέρωση δοκιμάζονται συνεχώς στην προκρούστεια κλίνη της «επικρατούσας θρησκείας», και το «όστις θέλει οπίσω μου ελθείν» δίνει τη θέση του στη νοοτροπία της πλήρους και άνευ όρων προσχώρησης σε μια προκαθορισμένη –και κατεστημένη– «κοσμοαντίληψη».

β) Οι γονείς υποχρεώνονται να συναινούν εκόντες άκοντες σε μια τέτοια θρησκευτική εκπαίδευση, ακόμη και αν έχουν άλλες αρχές και άλλα παιδαγωγικά πρότυπα για το λεπτό και ευαίσθητο θέμα του θρησκευτικού προσανατολισμού των παιδιών τους. Η μόνη τους διέξοδος, αναγκαστικά δε και των παιδιών τους, είναι να ζητήσουν *απαλλαγή* τόσο από την κύρια θρησκευτική διαπαιδαγώγηση όσο και από τις συμπληρωματικές μορφές της. Στην περίπτωση, όμως, αυτή πρέπει *υποχρεωτικά* να κάνουν *δήλωση* ότι δεν είναι οπαδοί της «επικρατούσας θρησκείας», με αποτέλεσμα οι μεν ορθόδοξοι να μην μπορούν να εξαιρέσουν τα παιδιά τους, οι δε ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι και άθεοι να υφίστανται εκ του λόγου αυτού αφ' ενός συνειδησιακά διλήμματα, αναλογιζόμενοι την τυχόν απομόνωση των –δακτυλοδεικτούμενων και αντιμετωπιζόμενων ενδεχομένως με προκατάληψη– παιδιών τους, και αφ' ετέρου αμεσότερους συνειδησιακούς καταναγκασμούς, αποκαλύπτοντας, ως μη όφειλαν, τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

γ) Οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί, τέλος, γίνονται αντικείμενο διακρίσεων για λόγους θρησκευτικών πεποιθήσεων. Εν πρώτοις, με την απαγόρευση του διορισμού τους στα δημόσια –επ’ εσχάτων δε και σε ιδιωτικά– σχολεία, εάν δεν είναι ορθόδοξοι, και μάλιστα παρά τη ρητή νομοθετική πρόβλεψη και τη σαφή νομολογιακή θέση περί του αντιθέτου. Κατά δεύτερον δε, με την άσκηση ιδεολογικού εκφοβισμού, ενίοτε δε και πειθαρχικών διώξεων από μέρους του υπουργείου Παιδείας ως προς την εκτέλεση του έργου τους (μετά από πιέσεις συνήθως της επίσημης Εκκλησίας και των ζηλωτών των παραεκκλησιαστικών οργανώσεων). Η μεταχείριση αυτή επιφυλάσσεται εξάλλου τόσο στους μη ορθοδόξους, που τυχόν έχουν παραισφρήσει στην εκπαίδευση, όσο και στους –οικ ολίγους ευτυχώς– ορθοδόξους, που αντδρούν στα κατηχητικά και χειραγωγικά στερεότυπα της θρησκευτικής αγωγής και γενικότερα αρνούνται «να συμμορφωθούν προς τας υποδείξεις», διεκδικώντας και καλλιεργώντας ένα κλίμα ελευθερίας και ανοιχτού πνεύματος και μια «κουλτούρα» διάλογου και ανεκτικότητας.

Β. Η συνταγματικότητα της ως άνω διαπλοκής θρησκείας και εκπαίδευσης θεωρείται κατ’ αρχήν δεδομένη και οιονεί *αυτονόητη* στο πλαίσιο της «κρατούσας άποψης». Η διάταξη του άρθρου 16.2 του Συντάγματος για την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», παρά την ουδέτερη διατύπωσή της θεωρείται αρκετή ως θέση υποδοχής μιας θρησκευτικής εκπαίδευσης που να βασίζεται στα δόγματα και τις διδασκαλίες της «επικρατούσας θρησκείας». Τούτο όμως επιτυγχάνεται κυρίως με μια εν πολλοίς αυταποδεικτική *αντιστροφή* της φυσιολογικής πορείας του ερμηνευτικού συλλογισμού: με την ανάγνωση, δηλαδή, των κανονιστικών δεδομένων του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ μέσω της –παραδεδομένης και κατεστημένης– νομοθετικής και διοικητικής τους εξειδίκευσης. Ωστόσο, η προηγηθείσα στην παρούσα μελέτη έρευνα κατέδειξε, νομίζουμε, ότι η σύγκλιση στο ερμηνευτικό αυτό πρίσμα είναι μερική και εύθραυστη, διότι πολλές πτυχές της «κρατούσας άποψης» εμπεριέχουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό το σπέρμα της *υπέρβασής της*, αποκαλύπτοντας σε δεύτερο επίπεδο μια μεγαλύτερη ή μικρότερη αμφισβήτηση του κατηχητισμού και της μονοφωνίας. Ειδικότερα:

α) Πλήρη κάλυψη σε όλες τις πτυχές της ισχύουσας θρησκευτικής εκπαίδευσης φαίνεται να παρέχει μόνο μια εκδοχή της κρατούσας άποψης, η «*παραδοσιακή*», που αντανακλά συνήθως –ευθέως ή διαμεσολαβημένα– τις θέσεις της επίσημης Εκκλησίας. Σύμφωνα με τα ερμηνευτικά κριτήρια αυτής της εκδοχής, όπως προκύπτουν από τις σχετικές θεωρητικές επεξεργασίες, εμμέσως δε και από μεγάλο μέρος της νομολογίας των πολιτικών δικαστηρίων –ιδίως σε ζητήματα κατανομής της επιμέλειας (της μόρφωσης) του ανηλίκου– τίποτε δε θεωρείται ότι έχει αλλάξει ουσιαστικά, υπό το ισχύον Σύνταγμα, στο ζήτημα της θρησκευτικής αγωγής. Η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» ταυτίζεται ευχερώς και χωρίς ενδοιασμούς με την κατηχητική και μονοφωνική επιβολή των «*ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού*», που εκλαμβάνονται και γενικότερα ως η

λυδία λίθος των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας. Και τούτο παρά τη συνειδητή απόρριψη αυτής της διατύπωσης από τον συντακτικό νομοθέτη του 1975, τόσο λόγω της πλαστότητας και των εγγενών αντιφάσεων αυτής της ορολογικής σύζευξης, όσο και λόγω του ευτελισμού και της ανυποληψίας που τη σημάδεψαν καθ' όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου, με αποκορύφωμα την περίοδο της χούντας.

Πρόκειται, πράγματι, για ερμηνευτική «ψύχωση» με έντονα θεολογικά στοιχεία, και με πληθώρα από ιδεολογήματα, συγκινητικά μεν μερικές φορές ως προς τον «εθνοκεντρικό» –αν και συνήθως «εθνικόφρονα»– ρομαντισμό τους, πλην όμως πόρρω απέχοντα από τις απαιτήσεις ενός νηφάλιου και αποστασιοποιημένου νομικού συλλογισμού. Ιδίως δε η «ελληνοχριστιανική» δικαιολόγηση βρίσκεται σε έκδηλη αμηχανία εμπρός στο πρόβλημα της ελευθερίας των για οποιονδήποτε λόγο διαφωνούντων και υφισταμένων έτσι τις διακρίσεις και τους καταναγκασμούς μιας έκδηλα μεροληπτικής κρατικής εξουσίας. Το μόνο επιχείρημα στην περίπτωση αυτήν, πέρα από την –μέχρις υπερβολής συνήθως– επίκληση της προσφοράς της «επικρατούσας θρησκείας» στο έθνος, είναι η εναγώνια μετάθεση του προβλήματος από το συγκεκριμένο νομικό στο ρευστό και αφηρημένο ιδεολογικό πεδίο. Έτσι, στο σαφές αμυντικό πρόσταγμα της συνταγματικής προστασίας της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, που απευθύνεται στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς, αντιπαρατίθεται μια άλλη θεώρηση της ελευθερίας, με ηθικοθρησκευτική χροιά, έντονο υποκειμενισμό και προκαθορισμένη επιδίωξη: την υποβάθμιση του κανονιστικού χαρακτήρα του συνταγματικού «δέοντος» και την άνευ ετέρου υποταγή του στην «αληθή εσωτερική ελευθερία», που ταυτίζεται βεβαίως με την ορθοδοξία και αντιπαρατίθεται, με πολυσήμαντα κινδυνολογικά υπονοούμενα, άλλοτε στις «αντεθνικές αιρέσεις» και άλλοτε στον ελλοχεύοντα «άθεο υλισμό»...

β) Το ερμηνευτικό κύρος που απουσιάζει από την ως άνω «παραδοσιακή» –και συχνά οριακά μόνο νομική– υπεράσπιση του καθιερωμένου προτύπου θρησκευτικής εκπαίδευσης, επιχειρεί να το αναπληρώσει μια άλλη δικαιολογητική εκδοχή της κρατούσας άποψης, η οποία χαρακτηρίζει μεγάλο μέρος της θεωρίας, αντανακλάται δε κατά βάση και στην –ισορροπιστική– νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων καθώς και στις πρόσφατες γνωμοδοτήσεις του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους. Η εκδοχή αυτή, άλλοτε ρητά και άλλοτε κατά συνεπαγωγή, φαίνεται εκ πρώτης όψεως να αντιμετωπίζει το όλο ζήτημα εκκινώντας από διαφορετική ερμηνευτική αφετηρία, καθώς απομακρύνεται από τις «παραδοσιακές» προσλαμβάνουσες παραστάσεις του παρελθόντος και υιοθετεί μια «σύγχρονη» κατ' αρχήν ανάγνωση των συνταγματικών δεδομένων. Η ανάγνωση αυτή ερείδεται ιδίως στη «διαπιστωτική» ερμηνεία της «επικρατούσας θρησκείας», ως θρησκείας της «συντριπτικής πλειοψηφίας» ή (και) ως τύποις επίσημης θρησκείας, σε καμιά, όμως, περίπτωση ως επιβλητέας κρατικής ιδεολογίας. Συνακόλουθα, και η προστατευτική εμβέλεια της θρησκευτικής ελευθερίας προσδιορίζεται με ευρύτερα κριτήρια και κατ' αρχήν χωρίς ερμηνευτικές προκαταλήψεις.

Όστόσο και η «σύγχρονη» αυτή θεώρηση δε φτάνει τελικά στην αμφισβήτηση της ερμηνευτικής προτεραιότητας της «επικρατούσας θρησκείας» ως προς τον προσδιορισμό του κανονιστικού περιεχομένου της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνειδήσης» και ειδικότερα ως προς την ταύτισή της με τη διαμόρφωση ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσης. Αντίθετα καταλήγει, έστω και από άλλο δρόμο, στην *πλήρη συνταγματική δικαιολόγηση* –ενίοτε δε και στη μαχητική υπεράσπιση– της κατηχητικής μονοφωνίας της θρησκευτικής εκπαίδευσης (τουλάχιστον στις γενικές γραμμές της). Απλώς η *ratio* παραλλάσσει. Στη θέση του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» υποκαθίσταται η –τεκμαιρόμενη– θέληση της «συντριπτικής πλειοψηφίας» των γονέων, προς την οποία οφείλει να ανταποκρίνεται ο προσανατολισμός της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Πρόκειται, όμως, και πάλι για *ratio* με ιδιαίτερα *ασθενή θεμελίωση*, καθώς η αρχή της πλειοψηφίας, υπό την όποια εκδοχή της, είναι αναλυτική κατηγορία άκριτα μεταφερόμενη από το χώρο της οργάνωσης του κράτους. Κατ' αρχάς, δε νοείται «συντριπτική πλειοψηφία» χωρίς «ψήφους», ή έστω χωρίς κάποια ασφαλή μέθοδο τακτής –και απτής– αποτύπωσής της. Πολλώ δε μάλλον, δε νοείται η επίκληση της θέλησης αυτής της «πλειοψηφίας» από συλλογικούς ή ατομικούς φορείς που αυτοαναγορεύονται σε διαμεσολαβητές της, διερμηνεύοντάς την αυθαίρετα, με πολλαπλές αφαιρέσεις και πάντως ερήμην των συγκεκριμένων ενδιαφερομένων γονέων. Και εν πάση περιπτώσει, η «*συντριπτική πλειοψηφία*» δε *συστά επ' ουδενί αποδεκτό επιστημονικό κριτήριο* για την ερμηνευτική αντιμετώπιση των *ατομικών δικαιωμάτων* –και ιδίως της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσης των γονέων και των μαθητών– η ελλιπής προστασία των οποίων αποδεικνύεται και εδώ «*αχίλλειος πτέρνα*» των σχετικών δικαιολογητικών επιχειρημάτων.

Πράγματι, όταν κάποια ιδεολογική ή θρησκευτική ομάδα επιτυγχάνει –επισείοντας των όγκο των αριθμητικών δεδομένων– τη μέσω των κρατικών μηχανισμών επιβολή της, και επομένως την αναπαραγωγή της στο διηνεκές, τίθενται προφανώς εν αμφιβόλω τα θεμέλια του όλου συστήματος προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Διότι τον πυρήνα και, σε τελική ανάλυση, τον λόγο ύπαρξης αυτής της προστασίας δεν αποτελεί βεβαίως η όποια συλλογική βούληση που διεκδικεί «*κρατικά δεκνίκια*» για την επικράτησή της, αλλά η εξατομικευμένη προστασία της ελευθερίας, και δή της *ελευθερίας της διαφωνίας*, που προϋποθέτει την αποχή του κρατικού μηχανισμού από χειραγωγικές εξουσιαστικές παρεμβάσεις. Στην συγκεκριμένη δε περίπτωση η ελευθερία της διαφωνίας δεν αφορά μόνον τους μη ορθόδοξους αλλά σε μεγάλο βαθμό και τους *κριτικά διακείμενους ορθόδοξους γονείς*, που αντιστέκονται στις κατεστημένες αναχρονιστικές παιδαγωγικές αντιλήψεις και οργανώνουν επιλεκτικά τη σχέση τους με το θείο. Και αυτούς τους –μηδέποτε ερωτηθέντες– γονείς κανείς επίσημος κρατικός ή εκκλησιαστικός διαμεσολαβητής δε νομιμοποιείται να τους εντάσσει συλλήβδην στη «*συντριπτική πλειοψηφία*», προκειμένου να «*νομιμοποιήσει*» τη δική του εν τέλει πατερναλιστική λογική. Εν κατακλείδι, δεν είναι δυνατόν να θεμελιωθεί στην ισχύουσα φιλελεύθερη συνταγματική τάξη κάποιο οιοσδήποτε παροχικό δικαίωμα της «*συντριπτικής πλειοψηφίας*» των γονέων ασκούμενο συλ-

λογικά (και μάλιστα δι' αυτοκλήτων αντιπροσώπων). Αλλά και τα όποια δικαιώματά τους ασκούνται ατομικά δεν μπορεί να αντιπαράσσονται αβασάνιστα και χωρίς *στάθμιση* τα δικαιώματα των *διδασκόντων* και των *διδασκομένων*, που, αν και αποτελούν τους βασικούς πόλους της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αγνοούνται συστηματικά με τη δεδομένη αυτή δικαιολογητική οπτική γωνία της κρατούσας άποψης.

γ) Στη «σύγχρονη» εκδοχή της κρατούσας άποψης εντάσσουμε για λόγους μεθοδολογικούς και *μια άλλη θεωρητική, εν μέρει δε και νομολογιακή, ερμηνευτική προσέγγιση*. Τούτο οφείλεται, πέρα από την κοινή ερμηνευτική αφετηρία, δηλ. τη «διαπιστωτική» ανάγνωση της «επικρατούσας θρησκείας, στο ότι και με την προσέγγιση αυτή δεν αμφισβητείται ευθέως η συνταγματικότητα του σημερινού θρησκευτικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης. Κατά τα άλλα, όμως, πρόκειται για *επιφανειακή μόνον συνάφεια* με την κρατούσα άποψη. Η αποδοχή εν πρώτοις της συνταγματικότητας είναι *οριακή*, αφού η ερμηνευτική διασύνδεση της διάταξης του άρθρου 16.2 του Συντάγματος με τη διάταξη του άρθρου 3 Σ. κρίνεται «κατ' οικονομίαν» ανεκτή στο θέμα της νομοθετικής εξειδίκευσης της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» και πάντως *αποφευκτέα*. Και τούτο διότι στη βάση αυτής της θεώρησης βρίσκεται μία *εντόνωνς αρνητική νομικοπολιτική αξιολόγηση* τόσο της ίδιας της συνταγματικής επιταγής –κυρίως εξ αποτελέσματος– όσο και του συγκεκριμένου χειραγωγικού χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, που γίνονται αμφοτέρως αντικείμενο καταλυτικής κριτικής, σημείο προς σημείο. Άξονας δε αυτής της κριτικής είναι η υπέρμετρη συρρίκνωση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και των επιμέρους παραμέτρων της, ιδίως δε της θρησκευτικής ελευθερίας, που αντιμετωπίζεται με αξιοσημείωτη ευρύτητα. Έτσι, η προωθημένη αυτή πτυχή της «σύγχρονης» εκδοχής αποτελεί στην πραγματικότητα το *σημείο τομής* ανάμεσα στην πλέον φιλελεύθερη πλευρά της κρατούσας άποψης και στην υπέρβασή της. Με δεδομένο δε και το κύρος των θεωρητικών εκφρασιών της, κλονίζονται σοβαρά οι απόλυτες ερμηνευτικές βεβαιότητες των υπερμάχων της κατηχητικής μονοφωνίας¹ και ανοίγει διάπλατη η γέφυρα για τη μετάβαση από την πεπατημένη σε μια ριζικά διάφορη ερμηνευτική οδό.

1. Βεβαιότητες μάλιστα που διατυπώνονται ως ακολούθως: «... Ως προς την διάταξιν του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος και την σχετικήν προς αυτήν απορίαν, ήτοι αν η ηθική και πνευματική αγωγή των Ελληνοπαίδων πρέπει να διέρχεται διά των λυτρωτικών οδών, που ήνοιξεν η ελληνοχριστιανική ιδεοκρατία, η απάντησις είναι ανενδοκιάστως καταφατική. Αντίθετος εκδοχή εδώ εις την Ελλάδα θα ήτο λογικώς άτοπος και νομικώς αδιανόητος», ισχυρίζεται εκ μέρους της «παραδοσιακής» δικαιολόγησης ο Δ. Κόρσος (*Το Σύνταγμα, η αγωγή της νεότητος και η ελληνοχριστιανική ιδεοκρατία*, σελ. 28). «Χρόνια τώρα προκαλώ οποιονδήποτε γνωρίζει τα θέματα να με αντικρούσει επιστημονικά.... Αλλά δυστυχώς ουδείς απάντησε στη πρόκληση αυτή και είμαι βέβαιος ότι ούτε τώρα θα δώσει απάντηση, γιατί απάντηση δεν υπάρχει» αποφαίνεται εκ μέρους της «πλειοψηφικής» δικαιολόγησης και ο Αν. Μαρίνος (*Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών*, σσ. 41-42).

Γ. Ο πυρήνας μιας *εναλλακτικής προσέγγισης των σχέσεων θρησκείας και εκπαίδευσης* –όπως προκύπτει από πολλές και αξιόλογες επεξεργασίες της θεωρίας και της νομολογίας (ιδίως των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ) και όπως επιχειρήθηκε να συστηματοποιηθεί με την ανά χείρας μελέτη– είναι η αντιμετώπιση του κατεστημένου προτύπου θρησκευτικής εκπαίδευσης όχι μόνον ως ιστορικά ξεπερασμένου αλλά και ως ευρισκομένου, στο σύνολό του, σε πλήρη αντίθεση με τα ισχύοντα συνταγματικά και συμβατικά δεδομένα. Αφητηριακό σημείο μιας τέτοιας αντιμετώπισης είναι η ανατροπή, υπέρ της ελευθερίας, των ερμηνευτικών προτεραιοτήτων του νομικού συλλογισμού.

Ειδικότερα:

α) Ο συντακτικός νομοθέτης, εντάσσοντας στους σκοπούς της παιδείας του άρθρου 16.2 Σ. την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», έκανε μια συνειδητή επιλογή. Αφ' ενός απέφυγε να δώσει στην εκπαίδευση συγκεκριμένο προσανατολισμό, απομακρυνόμενος –παρά τις ασκηθείσες ασφυκτικές πιέσεις– από τις παγιωμένες εγχώριες ιεροκρατικές αντιλήψεις και απορρίπτοντας την προϊσχύσασα λύση «των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού». Αφ' ετέρου, όμως, δεν ενέμεινε τελικά και στην πλήρη αποσύνδεση της θρησκείας από την εκπαίδευση, που είχε προταθεί στο κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος (του 1974) και απηχούσε μια προωθημένα «κοσμική» αντίληψη. Ακολούθησε τελικά την ενδιάμεση λύση, προκρίνοντας συνειδητά –όπως προκύπτει από τις σχετικές συζητήσεις– μια ουδέτερη διατύπωση. Οι όροι δε που χρησιμοποίησε αποτελούν αναμφίβολα την ασφαλέστερη ένδειξη για τον προσανατολισμό του ερμηνευτικού συλλογισμού. Πρόκειται για τον όρο «ανάπτυξη», που παραπέμπει στην «ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας» του άρθρου 5.1 Σ., και τον όρο «θρησκευτική συνείδηση», που εννοιολογικά όχι μόνο δεν ταυτίζεται με την «ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση» –αφού συμπεριλαμβάνει κάθε πιθανή στάση απέναντι στο «θείο»– αλλά και παραπέμπει στο «απαράβιαστο της θρησκευτικής συνείδησης» του άρθρου 13 Σ. Το ποια θα είναι, λοιπόν, αυτή η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» δεν είναι διόλου αυτονόητο. Πολλώ μάλλον όταν δεν προβλέφθηκε στο Σύνταγμα εν κενώ ούτε αποτέλεσε ευθεία προέκταση του άρθρου 3 Σ. περί «επικρατούσας θρησκείας». Εντάχθηκε εξ υπαρχής σε ένα συγκεκριμένο σύστημα προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων (διευρυμένο ήδη και εμπλουτισμένο από τις συναφείς διατάξεις της ΕΣΔΑ), και άρα πρέπει κατ' αρχήν να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα αυτού του συστήματος. *Ό εστι μεθερμηνεύμενον: υπό τη θεμελιώδη προϋπόθεση της ελευθερίας του ατόμου απέναντι σε χειραγωγικούς και ιδεολογικούς καταναγκασμούς του κράτους και της επίσημης Εκκλησίας.*

Έτσι, η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» στο πλαίσιο των κανόνων του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ δεν μπορεί να νοηθεί παρά μόνον ως ελεύθερη «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης». Και σαν τέτοια αποτελεί ιδιαίτερη εκδήλωση, αλλά και επιβεβαίωση, της ελευθερίας για την ανάπτυξη της προσωπικότητας, καθώς και των απορρευουσών από αυτήν ελευθεριών της «πνευματικής κίνησης» –

(θρησκευτικής) συνείδησης, εκπαίδευσης, έκφρασης και πληροφόρησης– στο πλαίσιο του σχολείου. Παράλληλα, όμως, βρίσκει και ασφαλές έρεισμα τόσο στην επιταγή του ίδιου του άρθρου 16.2 Σ. για «*διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών*» όσο και στην –ευρέως και πολυσυνδυαστικά ερμηνευόμενη– διάταξη του άρθρου 2 ΠΠΡΕΣΔΑ.

β) Η κατά τα ανωτέρω «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» αποτελεί, με βάση τις θεωρητικές συστηματοποιήσεις αυτής της μελέτης, το *αντικείμενο μιας αυτοτελούς ελευθερίας*. Πρόκειται συγκεκριμένα για την *ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης*, που συνεπάγεται κυρίως –με βάση τα κριτήρια που διέπλεσε η νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ– την εφαρμογή της «αρχής της πολλαπλότητας» («πλουραλιστικής αρχής») στο χώρο της εκπαίδευσης. Τούτο δε επιτυγχάνεται αφ' ενός με την «*εξωτερική*» πολλαπλότητα της ιδιωτικής θρησκευτικής εκπαίδευσης και αφ' ετέρου με την «*εσωτερική*» πολλαπλότητα της δημόσιας θρησκευτικής εκπαίδευσης, με την οργάνωσή της δηλαδή –σύμφωνα με τις νομολογιακές επεξεργασίες της ΕΣΔΑ– κατά τρόπο που να αποκλείει την «πολυφωνική, κριτική και αντικειμενική μετάδοση των σχολικών γνώσεων». Μια τέτοια εκπαίδευση διασφαλίζει πράγματι απέναντι σε εξουσιαστικές παρεμβάσεις όλους τους εμπλεκόμενους, αμέσως ή εμμέσως, στην εκπαιδευτική διαδικασία, οι οποίοι και αντλούν από την ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης επιμέρους δικαιώματα, αλληλένδετα μεν πλην διακριτά και εσωτερικώς ιεραρχημένα.

γ) Το πρωταρχικό δικαίωμα που απορρέει από την ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι αναμφισβήτητο το δικαίωμα *συνειδησιακού αυτοκαθορισμού των μαθητών*. Αυτοί, ακόμη και με το δεδομένο της εξ απαλών ονύχων ένταξής τους στην ορθόδοξη χριστιανική ή σε κάποια άλλη θρησκευτική κοινότητα, δεν αποτελούν ούτε *ευθεία προέκταση της προσωπικότητας των γονέων τους* ούτε *παθητικά φερέφωνα της όποιας κρατικής –επίσημης ή «πλειοψηφικής»– ιδεολογίας*, όπως τους αντιμετωπίζουν «ελαφρά τη καρδιά» οι δικαιολογητικές πλευρές της κρατούσας άποψης. Αντίθετα, οι μαθητές, ανεξαρτήτως κατ' αρχήν ηλικίας, είναι *αυτόνομα υποκείμενα δικαιωμάτων*. Οι προπαρασκευαστικές εργασίες και οι νομολογιακές επεξεργασίες της ΕΣΔΑ, καθώς και οι σύγχρονες επί του θέματος εξελίξεις στο Διεθνές Δίκαιο, δεν αφήνουν επί του θέματος καμιά αμφιβολία, καθώς, όχι μόνον έχουν θέσει στο επίκεντρο του παγκόσμιου ενδιαφέροντος τα «*αναδυόμενα δικαιώματα του παιδιού*», αλλά, επί πλέον, τα έχουν αναγάγει –και δικαίως– σε κριτήριο για την αξιολόγηση της ποιότητας, του εύρους και της αντοχής της σύγχρονης ελευθερίας.

Όσον αφορά ειδικότερα τη θρησκευτική εκπαίδευση, τα παιδιά είναι σε κάθε περίπτωση φορείς του δικαιώματος της «*ελεύθερης μάθησης*», που εξειδικεύει ad hoc το δικαίωμα αυτοκαθορισμού στο χώρο του σχολείου. Για το λόγο αυτόν, από το Νηπιαγωγείο και μέχρι να τελειώσουν το Λύκειο πρέπει να τυγχάνουν ιδιαίτερου σεβασμού από όλους τους κρατικούς ή ελεγχόμενους από το κράτος εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, ως προς τη διαμόρφωση των «*θρησκευτικών και φιλοσοφικών*

τους πεπειθήσεων». Αφ' ότου δε αποκτήσουν μια *στοιχειώδη ωριμότητα* –που θα ήταν δυνατόν να τεκμαρθεί, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με τη συμπλήρωση του δέκατου τέταρτου (ή το πολύ του δέκατου έκτου) έτους– μπορούν να ασκούν και *αυτοτελώς* τις αξιώσεις που απορρέουν από το ανωτέρω δικαίωμά τους, έστω και σε αντίθεση με τη θέληση των γονέων τους.

δ) Η ανάδειξη της σημασίας του δικαιώματος συνειδησιακού αυτοκαθορισμού των μαθητών ούτε υποβαθμίζει ούτε πολύ περισσότερο αναιρεί το αντίστοιχο δικαίωμα των γονέων να έχουν τον πρώτο λόγο στο ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης των τέκνων τους. Απλώς τα τοποθετεί στη σωστή τους διάσταση. Πρόκειται πράγματι για σπουδαιότατα δικαιώματα, που προβλέπονται μάλιστα ρητά στην ΕΣΔΑ (και εν γένει στο Διεθνές Δίκαιο) και παράλληλα εξειδικεύονται στον Αστικό Κώδικα (κατά τρόπο πλέον σύμφωνο με το Σύνταγμα). Αυτά όμως τα δικαιώματα των γονέων είναι κατά βάση *λειτουργικά*, καθώς συνδέονται με την εκπλήρωση των καθηκόντων επιμέλειας, και συνάμα *διαμεσολαβητικά*, καθώς στην πραγματικότητα τα ασκούν για λογαριασμό των παιδιών τους. Έτσι αφ' ενός μεν υπόκεινται σε πολλαπλούς περιορισμούς, με κριτήριο το συμφέρον του ανηλίκου, αφ' ετέρου δε υποχωρούν, στο μέτρο που τα παιδιά τους έχουν την ηλικιακή ωριμότητα να τα ασκήσουν αυτοτελώς στο χώρο του σχολείου. Σε καμιά πάντως περίπτωση οι θεμιτές διεκδικήσεις των γονέων δεν εξικνούνται μέχρι του σημείου να καταλύσουν ουσιαστικά την αυτονομία και την (τυχόν) ουδετερότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, με την προσαρμογή της θρησκευτικής αγωγής των δημόσιων σχολείων στις δικές τους πεπειθήσεις και στα δικά τους παιδαγωγικά πρότυπα (πολλώ δε μάλλον όταν αυτά προβάλλονται ερήμην τους, δι' αυτοκλήτων «αντιπροσώπων»). Η *εξάλειψη της ιδεολογικής μεροληψίας* του δημόσιου σχολείου και η εγγύηση του «*πλουραλισμού, της ανεκτικότητας και του ανοιχτού πνεύματος*» σε όλο το φάσμα της εκπαίδευσης, όχι μόνο ικανοποιούν αλλά και εξαντλούν –κατά την πλούσια νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ– τον οφειλόμενο από το κράτος «σεβασμό» στο δικαίωμα των γονέων «να εξασφαλίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις» (άρθρο 2ππΕΣΔΑ).

ε) Τελευταία, αλλά όχι λιγότερο σημαντική, έκφανση της ελευθερίας της θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι τα *δικαιώματα των διδασκόντων*. Εν πρώτοις το δικαίωμα διορισμού τους στη δημόσια εκπαίδευση χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων. Συνακόλουθα δε το δικαίωμα να ασκούν το εκπαιδευτικό τους έργο σε ένα κλίμα ελεύθερου και δημιουργικού διαλόγου, χωρίς *συνειδησιακούς καταναγκασμούς και ιδεολογικές δεσμεύσεις*. Με άλλα λόγια, οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί, αν και υπόκεινται στη σχολική ιεραρχία και ακολουθούν κανόνες και προγράμματα, δεν μπορούν επ' ουδενί να λογίζονται, στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης έννομης τάξης, ιμάντες μεταβίβασης μιας προκατασκευασμένης κρατικής ιδεολογίας. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν αυτή προσδιορίζεται σαν ένα κλειστό σύστημα «εξ αποκαλύψεως αληθειών», που διεκδικεί τη στεγανοποίηση ό-

λων των μαθημάτων απέναντι σε αλλότριες επιρροές. Πράγματι, ο πανοπτικός «δογματικός διαποτισμός» («indoctrination») των μαθητών, στην όποια εκδοχή του, δεν είναι δυνατόν να επιβληθεί ως διδακτικό έργο με την επίλυση κανενός εκπαιδευτικού καθήκοντος, καμιάς εγκυκλίου και κανενός αναλυτικού προγράμματος. Διότι αντιμάχεται την ελεύθερη σκέψη και φέρει μέσα του, εξ ορισμού λόγω της απολυτότητας των θρησκευτικών αρχών, το σπέρμα του ολοκληρωτισμού.

Αν, όμως, η «αρχή της πολλαπλότητας» αποτελεί τη ratio των δικαιωμάτων των εκπαιδευτικών, η ίδια αρχή αποτελεί και το ανυπέρβλητο όριό τους. Τόσο η μέθοδος όσο και το περιεχόμενο της διδασκαλίας δεν επιτρέπεται να προσβάλλουν το δικαίωμα συνειδησιακού αυτοκαθορισμού του μαθητή (είτε ασκείται από τον ίδιο είτε από τους γονείς του). Αντίθετα, οφείλει να υπηρετεί την πολυμέρεια, την κριτική σκέψη και το διάλογο, ευρύνοντας και όχι στενεύοντας τους πνευματικούς ορίζοντες. Ιδίως δε αποφεύγοντας τη λογική του άσπρου-μαύρου, αποστασιοποιούμενος κατά το δυνατόν από τη δική του άποψη (την οποία πάντως δικαιούται να προβάλλει) και ανεχόμενος ότι μόνον τη διαφωνία αλλά και την αμφισβήτηση.

Δ. Η ερμηνευτική πρόταξη της ελευθερίας, στο πλαίσιο μιας εναλλακτικής προσέγγισης της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης, δεν συνεπάγεται στο πλαίσιο αυτής της μελέτης την πλήρη κανονιστική υποβάθμιση της διάταξης περί «επικρατούσας θρησκείας». Συνεπάγεται απλώς μια διαφορετική της αξιολόγηση, που εκκινεί από τη συστηματική ένταξή της στο οργανωτικό μέρος του ισχύοντος Συντάγματος και καταλήγει στη μετάπτωσή της σε «εξωτερικό όριο» της ελευθερίας της θρησκευτικής εκπαίδευσης, σε υπολογίσιμη, δηλαδή, αλλά όχι καθοριστική παράμετρο της συγκεκριμένης «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης». Ειδικότερα:

α) Η αναγνώριση «επικρατούσας θρησκείας», ενώ κατ' αρχήν συνδέεται με τη ρύθμιση του οργανωτικού σκέλους των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας, σε δεύτερο επίπεδο δεν αποκλείεται να έχει επιπτώσεις και στο «συνειδησιακό» σκέλος αυτών των σχέσεων, παρά τη ρητή εξίσωσή της με τις άλλες «γνωστές» θρησκείες. Στο ζήτημα ιδίως της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης», το ερώτημα για τον προσανατολισμό της οδηγεί αναπόφευκτα σε μια πρώτη ερμηνευτική διασύνδεση των διατάξεων των άρθρων 3 Σ. και 16.2 Σ. Η διασύνδεση αυτή δεν μπορεί βεβαίως, σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ, να έχει την έννοια ούτε της εκπαιδευτικής επιβολής της «επικρατούσας θρησκείας» ως κρατικής ιδεολογίας, αλλά ούτε της –υποκατάστατης– εκπαιδευτικής αναπαραγωγής της, ως ιδεολογίας της «συντριπτικής πλειοψηφίας». Μπορεί όμως –και πρέπει κατά την άποψή μας, τό γε νυν έχον– να έχει την έννοια του *συνυπολογισμού* της «επικρατούσας θρησκείας» μεταξύ των προσδιοριστικών παραγόντων της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Η ratio αυτού του συνυπολογισμού δεν είναι πλέον τα αριθμητικά δεδομένα –που απλώς «διαπιστώνονται» στο Σύνταγμα χωρίς να έχουν καθεαυτά κανονιστικές συνέπειες– αλλά ο οφειλόμενος κατά το Σύνταγμα σεβασμός στην

Ορθοδοξία, ως αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής και πολιτισμικής μας κληρονομιάς. Ο σεβασμός, δηλαδή, που εξυπακούεται όχι τόσο από τη «διαπιστωτική» όσο από την «τιμητική» αναγνώρισή της ως «επικρατούσας θρησκείας».

β) Ενώ λοιπόν, σύμφωνα με μια εναλλακτική ερμηνευτική προσέγγιση του θέματος, η απόρριψη του ισχύοντος προτύπου θρησκευτικής εκπαίδευσης –που στηρίζεται στον υποχρεωτικό κατηχητισμό και την παρωπιδική μονοφωνία– δεν εναρμονίζεται με την ισχύουσα συνταγματική τάξη, η συνδυασμένη ερμηνεία των διατάξεων των άρθρων 16.2 Σ. και 3 Σ. φαίνεται να αποκλείει, για τα δημόσια τουλάχιστον σχολεία, και το «κόσμικό πρότυπο», που συνεπάγεται την πλήρη αποκοπή της θρησκείας από την εκπαίδευση (και μάλιστα τόσο στην αυστηρότερη εκδοχή των ΗΠΑ, όσο και στην ηπιότερη εκδοχή της Γαλλίας). Τούτου δοθέντος, η χώρα μας δεν έχει παρά να επιλέξει και να προσαρμόσει στο εκπαιδευτικό της σύστημα ένα από τα δύο άλλα υφιστάμενα πρότυπα θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης. Αυτά διασφαλίζουν πράγματι σε μεγάλο βαθμό την «εσωτερική» και την «εξωτερική» πολλαπλότητα και απελευθερώνουν τη δημιουργική και κριτική σκέψη διδασκόμενων και διδασκόντων. Αφήνουν, όμως, παράλληλα και ευρέα περιθώρια και ευρηματικές λύσεις που θα εξειδικεύουν τον σεβασμό στην «επικρατούσα θρησκεία», χωρίς να την αναγάγουν σε καμιά περίπτωση σε προτιμητέα και επιβλητέα ιδεολογία.

γ) Προτιμότερο, κατά την άποψή μας, είναι το θρησκευολογικό πρότυπο, δεδομένου μάλιστα ότι εφαρμόζεται –*mutatis mutandis*– σε χώρες που παρουσιάζουν πολλές συνταγματικές αναλογίες με τη δική μας (όπως είναι η Αγγλία, η Σουηδία και εν μέρει η Δανία). Στο πλαίσιο ενός τέτοιου προτύπου η οργάνωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης γίνεται κατά τρόπο ώστε να παρέχεται στους μαθητές –χωρίς να αποκλείεται η δυνατότητα εξαίρεσης– μια σφαιρική, αντικειμενική, ουδέτερη και απροκατάληπτη ενημέρωση για το θρησκευτικό φαινόμενο και τις διάφορες εκφάνσεις του. Είναι, όμως, όχι μόνον εύλογο αλλά και συνταγματικά θεμιτό, για μια χώρα με την εθνική και πνευματική παράδοση της Ελλάδας, η θρησκευολογική εκπαίδευση να είναι ποσοτικά διαβαθμισμένη, χωρίς βεβαίως να γίνεται και μεροληπτική. Έτσι, το κύριο μέρος της διδασκαλίας θα εστιάζεται στην ιστορική διαμόρφωση και στις αρχές του χριστιανισμού, με ιδιαίτερη έμφαση στην ορθοδοξία (ή στον καθολικισμό για κάποιες περιοχές). Παράλληλα δε, ένα μέρος του ηθικοθρησκευτικού και του φιλοσοφικοθρησκευτικού στοχασμού της ορθοδοξίας ανήκει αναμφισβήτητα στην ελληνική γραμματεία και εκεί πρέπει να διδάσκεται, απαλλαγμένος από τις κατηχητικές στρεβλώσεις του. Το μεγάλο πλεονέκτημα μιας τέτοιας θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι ότι διασφαλίζει ένα *minimum* πολυφωνικής ενημέρωσης για όλα τα θρησκευτικά ρεύματα, αποτελεί αντίβαρο στη μισαλλοδοξία και το φανατισμό που τυχόν χαρακτηρίζουν τις οικογενειακές επιρροές –χωρίς, βεβαίως, να επιβάλλει προκαθορισμένες λύσεις– και ταυτόχρονα δεν παραγνωρίζει τα θρησκευτικά δεδομένα. Η αναλογική δε επέκταση μιας τέτοιας εκπαίδευσης και στη μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης, με μετάθεση του κέντρου βάρους στις αρχές του Ισλάμ, θα επέφερε και ένα αποφασιστικό πλήγμα σε μια νησίδα θεοκρα-

τικού ολοκληρωτισμού, που σήμερα επιβιώνει στη χώρα μας όχι τόσο λόγω διεθνών συνθηκών αλλά λόγω της εν γένει χειραγωγικής λογικής που διέπει το ισχύον πρότυπο θρησκευτικής εκπαίδευσης.

δ) *Ικανοποιητικό είναι πάντως για την άνω οπτική γωνία αυτής της μελέτης και το πρότυπο της προαιρετικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, που ισχύει με διάφορες παραλλαγές στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Με βάση το πρότυπο αυτό, ιδίως στην πλέον προωθημένη μορφή του (που επικράτησε μάλιστα πρόσφατα και στην Ιταλία, την έδρα του καθολικισμού), η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» θα ήταν δυνατόν να οργανωθεί κατά τρόπον ώστε αφ' ενός μεν να παρέχεται μια βασική θρησκευτική εκπαίδευση –χωρίς κατηχητισμό και μισαλλοδοξία– που να αναφέρεται κατά βάση στα δόγματα, τις διδασκαλίες και την ηθική της «επικρατούσας θρησκείας» (ή της τοπικής θρησκείας για ορισμένες περιοχές), αφ' ετέρου δε να κατοχυρώνεται πλήρως –για όλους τους επιθυμούντες και χωρίς δηλώσεις πίστης, που παραβιάζουν ευθέως την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης– η δυνατότητα μιας *διαζευκτικής εναλλακτικής* επιλογής (από γονείς ή και μαθητές, ανάλογα με το βαθμό ηλικιακής ωριμότητας των τελευταίων). Η επιλογή αυτή θα περιλαμβάνει είτε μια *μη ομολογιακή διδασκαλία* –κατά προτίμησιν θρησκευολογική, αλλά ενδεχομένως και *ουδέτερη ηθική*– είτε την απαλλαγή από κάθε θρησκευτική διαπαιδαγώγηση. Το πρότυπο αυτό έχει το πλεονέκτημα ότι είναι στην πράξη ευκολότερα εφαρμόσιμο, αφού κατ' ουσίαν θα αποτελέσει τη *διαλεκτική υπέρβαση του ισχύοντος* (όπως συνέβη και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες). Έχει, όμως, και το μειονέκτημα ότι για ένα μεγάλο μέρος των μαθητών η θρησκευτική αγωγή θα εξακολουθήσει να είναι κατά βάση μονοφωνική, με κίνδυνο να μεταπίπτει ίσως εντέχνως στον κατηχητισμό και τη χειραγώγηση των συνειδήσεων. Ακόμη και με αυτές τις επιφυλάξεις, πάντως, θα αποτελούσε οπωσδήποτε σημαντικότερη πρόοδο σε σχέση με τα σήμερα ισχύοντα, καθώς και μόνον η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής συμμετοχής και του εκπαιδευτικού «μονοπωλίου» των θρησκευτικών ιδεών, πέρα από το ότι αποτρέπει κατ' αρχήν μη αποδεκτούς –από γονείς (ή) και μαθητές– επηρεασμούς και δίνει διέξοδο στους κριτικά διακείμενους εκπαιδευτικούς, αποτελεί παράλληλα και ισχυρό κίνητρο για πολυφωνικά ανοίγματα και ουσιαστικές βελτιώσεις της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας.*

Ε. Τόσο οι αναλυτικές αναπτύξεις όσο και τα μόλις εκτεθέντα συμπεράσματα αυτής της μελέτης θα φανούν ίσως *«αιρετικά»* σε όσους έμαθαν να αντιμετωπίζουν το παρόν με τους παραμορφωτικούς φακούς του παρελθόντος. Ενδεχομένως δε να θεωρηθούν και πρόκληση απέναντι στα «ιερά και τα όσια του έθνους» και ιδίως απέναντι στην «Κιβωτό της Ορθοδοξίας», με την επίκληση της μακραιώνης προσφοράς της (η οποία πάντως δεν είναι τυχαίο ότι αναφέρεται κατά βάση στο απώτερο παρελθόν). Κάποιοι, μάλιστα, ίσως αναζητήσουν πίσω από τη μελέτη αυτή –όπως συμβαίνει συχνά σε παρόμοιες περιπτώσεις– «σκοτεινές προθέσεις» και ιδίως τον δάκτυλο «άλλων ιδεολογιών», που αποτελεί το *ultimum refugium* μιας επιχειρημα-

τολογίας που επιμένει «ελληνοχριστιανικά». Παράλληλα, όμως, οι θέσεις αυτής της μελέτης θα «ξενίσουν» βέβαια και ενδεχομένως θα ενοχλήσουν και εκείνους που υποκατέστησαν τα «παραδοσιακά» αυτονόητα, ως προς τη δικαιολόγηση του κατηχητισμού και της μονοφωνίας, με θεωρητικές ή νομολογιακές βεβαιότητες που εμφανίζονται ως «σύγχρονες» και προβάλλονται μάλιστα αυτάρεσκα ως «η μόνη απάντηση» στο ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Τέλος, η επίκληση των «δυτικών προτύπων» για τη θεμελίωση των συγκεκριμένων προτάσεών μας δε θα βρει, υποθέτουμε, σύμφωνους και κάποιους «νεορθόδοξους» στοχαστές, που, παρά την ποιότητα της σκέψης τους, φαίνεται να έχουν εκτρέψει οριστικά τον –θεμιτό και ευπρόσδεκτο για τον γράφοντα– ελληνοκεντρισμό σε στείρο απομονωτισμό και σε δαιμονολογία, ενώ κάθε φορά που καταπιάνονται με συνταγματικά θέματα φαίνεται να συγχέουν μονίμως την αυστηρή εσωτερική λογική και τους αμυντικούς προσανατολισμούς των ατομικών δικαιωμάτων με την ενδιαφέρουσα μεν, πλην εντόνως υποκειμενική –και πλήρη λογικών αλμάτων– θεολογική ή ηθικοθρησκευτική θεώρηση της ελευθερίας.

Ωστόσο, μια προσεκτική ματιά στην τελική συνισταμένη των εδώ διατυπωθεισών θέσεων και προτάσεων θα μπορούσε εκ των προτέρων να διαλύσει αρκετές από τις πιθανές παρεξηγήσεις, στις οποίες θα υπέπιπτε όποιος θα συνέβαινε να διαβάσει αυτήν τη μελέτη αποσπασματικά. Και εξηγούμαστε:

α) Ο κατευθυντήριο άξονας των προβληματισμών που αναπτύχθηκαν τόσο στο Πρώτο όσο και το Δεύτερο Μέρος δεν ήταν η οιονεί παρθενογένεση μιας νέας θεωρίας. Ήταν η αναζήτηση, η έρευνα, η διευκρίνιση και η ουστηματική επεξεργασία των νομικοπολιτικών, θεωρητικών και νομολογιακών θέσεων που θα μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν μία άλλη ερμηνεία του Συντάγματος στο θέμα των σχέσεων θρησκείας και εκπαίδευσης. Το αποτέλεσμα δε της όλης σχετικής μελέτης, ως προς τη στοιχειοθέτηση μιας τέτοιας ερμηνείας, υπήρξε εντυπωσιακό για τον γράφοντα. Κατά πρώτον, διότι οι αδρές γραμμές μιας εναλλακτικής ερμηνευτικής προσέγγισης της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» εμπεριέχονται στην πλούσια *ad hoc* νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ, που συμπληρώνει αρμονικά το προστατευτικό πεδίο και τα ερμηνευτικά κριτήρια του ισχύοντος Συντάγματος. Επιπροσθέτως δε, και ιδίως, διότι η ερμηνευτική αμφισβήτηση του ισχύοντος υποχρεωτικού κατηχητικού προτύπου χαρακτηρίζει ήδη –διατυπούμενη έστω παρεμπιπτόντως ή ακροθιγώς– το μέγιστο μέρος της συνταγματικής θεωρίας, σημαντικό μέρος της εν γένει νομικής θεωρίας, αλλά και μια υπολογίσιμη συνιστώσα της διοικητικής νομολογίας. Η κλιμάκωση, βέβαια, αυτής της αμφισβήτησης είναι μεγάλη, καθώς ξεκινά από την υπαινικτική κριτική της δογματικής επιβολής μιας προκαθορισμένης θρησκευτικής ιδεολογίας στους μαθητές –και των συνακόλουθων συνειδησιακών καταναγκασμών– και φθάνει μέχρι την ανοιχτή αμφισβήτηση της συνταγματικότητας της κατεστημένης θρησκευτικής εκπαίδευσης. Αν, όμως, απομονώσουμε μόνο την αξιολόγηση των νομοθετικών ρυθμίσεων και διοικητικών πρακτικών, η συμφωνία είναι πλήρης, τόσο ως προς το *επιπρεπτό* όσο και ως προς το

επιβαλλόμενο της ριζικής τροποποίησής τους προς μια κατεύθυνση μη χειραγωγική. Με άλλα λόγια, στην εγκατάλειψη των σημερινών προσανατολισμών της θρησκευτικής εκπαίδευσης συγκλίνουν όχι μόνον οι νομολογιακές επεξεργασίες της ΕΣΔΑ, αλλά και οι κρατούσες εν γένει αντιλήψεις στην ελληνική θεωρία. Πράγματι, αν συνδυασθούν οι σχετικές θέσεις και προτάσεις των (επι)κριτικά διακειμένων, αλλά δεχομένων απλώς ως συνταγματικώς ανεκτή την καθιερωμένη μονομερή θρησκευτική εκπαίδευση, με εκείνες όσων αμφισβητούν επί πλέον και τη συνταγματικότητα αυτής της εκπαίδευσης, τότε στο επιχείρημα της «συντριπτικής πλειοψηφίας» των ορθόδοξων γονέων θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε, χαριτολογώντας, τη «συντριπτική πλειοψηφία» της θεωρίας του Συνταγματικού Δικαίου (και μαζί μέγα μέρος της εν γένει θεωρίας του Δικαίου και των άλλων κοινωνικών επιστημών), που θεωρεί αμέσως ή εμμέσως το σημερινό πρότυπο θρησκευτικής εκπαίδευσης *ασυμβίβαστο με μια σύγχρονη φιλελεύθερη και πλουραλιστική δημοκρατία*. Χρησιμοποιώντας δε τον ίδιο αδόκιμο όρο θα προσθέταμε τη «συντριπτική πλειοψηφία» –την «παμψηφία» σχεδόν– των σύγχρονων ευρωπαϊκών χωρών, σε σύγκριση με τις οποίες το ισχύον ελληνικό πρότυπο μοιάζει πλέον απολίθωμα μιας απαρχαιωμένης νοοτροπίας και μιας άλλης εποχής.

β) Οι απόψεις, λοιπόν, και οι προτάσεις που εμπεριέχονται στην παρούσα μελέτη δεν είναι ούτε καινοφανείς ούτε ακραίες για τα δεδομένα της ελληνικής θεωρίας. Αν, μάλιστα, ενταχθούν σε μια ευρύτερη ευρωπαϊκή και παγκόσμια θεωρητική συζήτηση –η οποία, όσο και αν ενοχλεί ορισμένους, μας αφορά άμεσα–, δε διεκδικούν καν τα εύσημα μιας ιδιαίτερα τολμηρής και ρηξικέλευθης τοποθέτησης, δεδομένου ότι η πρόθεσή μας δεν ήταν να προβληματιστούμε γενικά και αόριστα αλλά εντός του συγκεκριμένου συνταγματικού πλαισίου για τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας. Από το να κάνουμε ασκήσεις επί χάρτου –προβάλλοντας π.χ. ως πρότυπο τις ΗΠΑ ή τη Γαλλία– στην προοπτική μιας μελλοντικής και αβέβαιης συνταγματικής αναθεώρησης, προκρίναμε το και δυσκολότερο: να εξαντλήσουμε τις υπάρχουσες δυνατότητες, αναδεικνύοντας και αξιοποιώντας τα ερμηνευτικά περιθώρια που αφήνουν οι διατάξεις της ισχύουσας συνταγματικής τάξης. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση προσπαθήσαμε να δείξουμε, βάσιμα ελπίζουμε, ότι τα περιθώρια είναι αρκετά όχι μόνο για τη θεμελίωση αλλά και για την πραγμάτωση μιας νέας εναλλακτικής αντιμετώπισης των σχέσεων εκπαίδευσης και («επικρατούσας») θρησκείας, η οποία συνοπτικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «ευμενής ουδετερότητα», αποτελεί δε, ως τέτοια, πρόκριμα και γενικότερα για το σύνολο των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας.

2. Το θέμα, βεβαίως, της εφαρμογής ενός άλλου εκπαιδευτικού προτύπου καθ' εαυτό δεν εξαρτάται από θεωρητικές αναλύσεις και προτάσεις, αλλά από τις αποφάσεις των εμπλεκόμενων μερών να συμμορφωθούν επιτέλους στα δεδομένα της ισχύουσας έννομης τάξης, εσωτερικής και διεθνούς. Ειδικότερα:

Α. Το ζήτημα της υπέρβασης του κατηχητικού προτύπου αφορά εν πρώτοις την ίδια την επίσημη Εκκλησία, που κυριολεκτικά καλείται στο ζήτημα αυτό να υπερ-

βεί ταυτόχρονα και τον εαυτό της, σηματοδοτώντας με μια ανοιχτή και νηφάλια στάση την ανανέωση του ανθρωπιστικού λόγου και του απελευθερωτικού μηνύματος του χριστιανισμού και της ορθοδοξίας, σε έναν ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο. Και μια τέτοια στάση –όσο και αν εκ πρώτης όψεως φαίνεται οξύμωρη αν αναλογισθεί κανείς τη σημερινή νοοτροπία για την πάση θυσία διατήρηση των κεκτημένων και ιδίως τις παγιωμένες συνθήκες μιας εν ου παικτοίς εκπαιδευτικής επικράτησης–, είναι βέβαιο πως μακροπρόθεσμα θα ωφελήσει κατά πρώτο και κύριο λόγο την ίδια. Όπως, άλλωστε, ωφέλησε τις Εκκλησίες και στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, τα περισσότερα από τα οποία δεν είναι διόλου «θρησκευτικώς αδιάφορα», όπως ισχυρίζεται η καθ' ημάς διοικούσα Εκκλησία.

α) Χωρίς, λοιπόν, τα «κρατικά δεκανίκια» η επίσημη Εκκλησία μπορεί να ανασυγκροτήσει και εκσυγχρονίσει εκ βάθρων το πεπαλαιωμένο ιδεολογικό της οπλοστάσιο, ξεφεύγοντας από την παγιωμένη γραφειοκρατική νοοτροπία της και ιδίως από τη μακάρια απραξία στα ζητήματα που απαιτούν δημιουργικό διάλογο και προπαντός σύγχρονη θεώρηση και διάθεση προσαρμογής. Μπορεί, δηλαδή, να ενεργοποιήσει τα δικά της κατηχητικά σχολεία, διεκδικώντας ενδεχομένως και τη φιλοξενία τους στα κρατικά εκπαιδευτήρια (όπως συμβαίνει σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες), να οργανώσει με την ενίσχυση του κράτους πρότυπα ιδιωτικά σχολεία (όπως κάνει με επιτυχία τόσο η προτεσταντική όσο και, ιδίως, η καθολική Εκκλησία), να αναλάβει το σύνολο της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης και να συμβάλει –από κοινού με το κράτος– στη ριζική τροποποίηση του περιεχομένου της θρησκευτικής διδασκαλίας, είτε στη θρησκευτιολογική είτε στην προαιρετική εκδοχή της.

β) Τα θετικά αποτελέσματα θα είναι μάλιστα ευρύτερα, καθώς η αποκοπή του ομφάλιου λώρου μεταξύ «επικρατούσας θρησκείας» και εκπαίδευσης δε θα σημάνει μόνο τον θρησκευτικό αποχρωματισμό του κράτους αλλά και τη σταδιακή απεξάρτηση της Εκκλησίας από αυτό. Διότι πράγματι, όπως είχε παρατηρηθεί εύστοχα στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή², «... δεν είναι δυνατόν η Εκκλησία από την μια πλευρά να ζητή ανεξαρτησίαν και από την άλλη να ζητή υποστήριξιν και ενίσχυσιν... Δηλαδή ζητεί ανεξαρτησίαν όσον αφορά εις τα δικαιώματά της και υποστήριξιν όσον αφορά τας υποχρεώσεις της; Πρέπει να βαρύνη την εκκλησίαν και μόνον η αντιμετώπισις των ευθυνών της και πρέπει να απευθυνθεί η ίδια προς τους νέους και τον λαόν και όχι η Πολιτεία, η οποία ταυτόχρονα βάλλεται από την Εκκλησία...».

Και αυτό το συνειδητοποίησε πλήρως και κατά τρόπο οδυνηρό η ηγεσία της Εκκλησίας κατά την πρόσφατη αναμέτρησή της με το κράτος για το ζήτημα της εκκλησιαστικής περιουσίας. Διότι η υποχρεωτική και κατηχητική μονοφωνία της εκπαίδευσης αποτέλεσε το βασικό επιχείρημα που προβλήθηκε από τους εκπροσώπους της κοσμικής εξουσίας για την υποταγή της Εκκλησίας στα κελεύσματά της. Πράγματι, όταν το θέμα έφθασε ενώπιον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων

2. Από τον βουλευτή Ανδρέα Ανδριανόπουλο (βλ. Πρακτικά Ολομέλειας, σελ. 518).

Δικαιωμάτων (ΕΕΔΑ)³, το ελληνικό κράτος αμφισβήτησε emphaticά την ξεχωριστή από αυτό υπόσταση της επίσημης Εκκλησίας και των επιμέρους θεσμών της –και επομένως τη νομιμοποίησή της (κατά το άρθρο 25 της ΕΣΔΑ) ως φορέα των δικαιωμάτων που συνδέονται με την εκκλησιαστική περιουσία– *με κύριο και σχεδόν αποκλειστικό επιχείρημα την ενεργό ανάμειξή της στην εκπαίδευση:*

«Η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία έχει μία σπουδαία εκπαιδευτική αποστολή, καθώς συμβάλλει στην επιτυχία των συνταγματικών σκοπών του κράτους... Οι εκκλησιαστικοί θεσμοί συνεισφέρουν στις εκπαιδευτικές λειτουργίες του κράτους, όπως ορίζεται στο άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, και μπορούν κατά συνέπεια να θεωρηθούν κρατικά όργανα lato sensu».

Έπρεπε, λοιπόν, να υπάρξουν συνθήκες σύγκρουσης για να αποδειχθεί ότι τα «προνόμια» μπορούν εύκολα να μετατραπούν σε βρόγχους για την κατάπιξη της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας έναντι του κράτους. Περισσότερο ενδιαφέρουσα, όμως, είναι η απάντηση που δόθηκε –έστω και για λόγους τακτικής...– στις ανωτέρω απόψεις ενώπιον της Επιτροπής. Διότι όντως καταγράφει επίσημα, για πρώτη φορά, στροφή 180 μοιρών στη θέση της επίσημης Εκκλησίας. Όχι μόνον οι εκπρόσωποι της επίσημης Εκκλησίας δε δίστασαν

«να προβάλουν το επιχείρημα ότι σύμφωνα με το Ελληνικό Σύνταγμα του 1975 η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν είναι πλέον Κρατική Εκκλησία και να δώσουν έμφαση στο καθεστώς χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας υπό το Σύνταγμα αυτό»,

αλλά και στο ειδικότερο –και αποφασιστικότερο– ζήτημα της εκπαίδευσης παραδέχθηκαν ουσιαστικά, ούτε λίγο ούτε πολύ, αυτό που υποστηρίζουμε και στη μελέτη μας ως πεμπτούσια μιας εναλλακτικής ερμηνείας της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης». Ότι δηλαδή:

«Οι κρατικοί σκοποί που αναφέρονται στο άρθρο 16 του Συντάγματος είναι ασφαλώς αυτοί που επιδιώκονται από το κράτος, όχι όμως απαραίτητα και αυτοί που επιδιώκονται από την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία... Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων πολιτών δεν ταυτίζεται με την προαγωγή της ελληνικής ορθόδοξης θρησκείας, καθώς, σύμφωνα με το άρθρο 13 του Συντάγματος, αυτή η θρησκεία έχει τεθεί σε ίση μοίρα με όλες τις άλλες θρησκείες».

γ) Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η κατά τα ανωτέρω χαλάρωση των παραδεδομένων δεσμών «επικρατούσας θρησκείας» και εκπαίδευσης –που σηματοδοτεί αναπόφευκτα και μια γενικότερη αμοιβαία αποδέσμευση κράτους και Εκκλησίας– δεν είναι πρόκληση μόνο για τα κρατικά όργανα που καλούνται να την πραγματώσουν. Είναι, παράλληλα, και πρόκληση προς την ίδια την επίσημη Εκκλησία, προκειμένου να απεμπλακεί από την κρατική επικυριαρχία, την υπαλληλική ενσωμάτωση και την ιδεολογική ραστώνη. Αλλά και προκειμένου να πείσει, σε τελική ανάλυση, ότι η

3. Βλ. Απόφ. ΕΕΔΑ, 5.7.1990 (Applic. 13092/1987 και 13984/1988), σσ. 18-19.

νοοτροπία της είναι όντως ριζικά διάφορη από εκείνη των σταλινικών καθεστώτων, τα οποία κατήγγελλε παλαιότερα σε όλους τους τόνους –και δικαίως– για εκ των άνω και δογματική επιβολή α-θρησκευτικών ή αντιθρησκευτικών πεποιθήσεων. Αν η Εκκλησία αναλάβει τις σχετικές πρωτοβουλίες, θα μπορέσει πράγματι να αντεπεξέλθει χωρίς «στρουθοκαμηλισμούς» και αυταρχισμούς στον έντονο ιδεολογικό ανταγωνισμό που χαρακτηρίζει μια σύγχρονη, ανοιχτή και πολυφωνική κοινωνία. Διαφορετικά θα παραμείνει ένας άνευρος και κρατικοδίαιτος ιδεολογικός μηχανισμός της «καθεστηκυίας τάξεως», που θα μηρυκάζει διαρκώς την (παλαιότερη) προσφορά της στο έθνος και θα αναζητεί εναγώνια το στίγμα της σε ανούσιες αντιπαραθέσεις και ξεπερασμένες αντιθέσεις, ενώ θα την ξεπερνά όλο και περισσότερο η ζέουσα πραγματικότητα. Θα εξακολουθήσει, δηλαδή, τόσο γενικά όσο και ιδίως στον χώρο της εκπαίδευσης, να είναι «ο ερήμην λέγων» ο οποίος «δικαιούται μόνος του ως ο αυτάρεσκος»⁴....

Β. Πέρα, όμως, από τη στάση της επίσημης Εκκλησίας, που εν πάση περιπτώσει αφορά πάνω απ' όλα την ίδια, η επιταγή του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ για την ικανοποίηση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης απευθύνεται *κατά κύριο λόγο στην κρατική εξουσία* και συγκεκριμένα:

α) *Στον νομοθέτη*, εν πρώτοις, που καλείται να προχωρήσει με αποφασιστικά βήματα –αλλά και με διάλογο– στη σταδιακή αποκατηχητοποίηση της εκπαίδευσης και στην οργάνωσή της με βάση τις αρχές της εξωτερικής και, ιδίως, της «εσωτερικής» πολλαπλότητας, κατά τα ήδη λεχθέντα. Και τούτο, βεβαίως, δεν είναι απλή υπόθεση, αν αναλογισθεί κανείς την περίοδο των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, κατά την οποία το σύνθημα του θρησκευτικού αποχρωματισμού της εκπαίδευσης –που τόσο εμφαιτικά είχε διακηρυχθεί κατά την Ε' Αναθεωρητική Βουλή, αλλά και σε προγραμματικές θέσεις περί χωρισμού κράτους και Εκκλησίας– εγκαταλείφθηκε άδοξα. Και μάλιστα κατέληξε, μετά από κάποιες ταλαντεύσεις –και με κάποια αξιοσημείωτα επιμέρους ανοίγματα, είναι αλήθεια– στην και νομοθετικά πλέον «ορθόδοξη» μονοδρόμηση της παιδείας. Οι διακηρύξεις, επομένως, των πολιτικών κομμάτων δεν αρκούν. Πρέπει παράλληλα να ξεπεραστούν χρόνιες ιδεολογικές αγκυλώσεις, πελατειακές ανασχές και ιδίως η αναντιστοιχία λόγων και έργων και η δύναμη της αδράνειας. Και στο σημείο αυτό, δυστυχώς, οι πρόσφατες αντιδράσεις στην Βουλή για το ζήτημα της προαιρετικής αναγραφής του θρησκευάτος στις ταυτότητες δε φαίνεται να αφήνουν και μεγάλα περιθώρια αισιοδοξίας...

β. *Στη Διοίκηση*, κατά δεύτερο λόγο, και ιδίως στις υπηρεσίες του υπουργείου Παιδείας, που οφείλουν να σταματήσουν την έντονη και κραυγαλέα μεροληψία που δείχνουν μέχρι τώρα υπέρ της «επικρατούσας θρησκείας», συμπεριφερόμενες συχνά ως ευθεία προέκταση της επίσημης Εκκλησίας. Και βραχυπρόθεσμα μεν να παύσουν τις διακρίσεις σε βάρος των εκπαιδευτικών λειτουργών που δεν τυχαίνει να είναι χριστιανοί ορθόδοξοι ή που δεν αποδέχονται απλώς το ρόλο του κατηχητή

4. Κατά τη γλαφυρή διατύπωση του Π. Καλλιγά. Βλ. προηγουμένως, σσ. 98-99.

και του χειραγωγού συνειδήσεων, μακροπρόθεσμα δε να ανανεώσουν εκ βάθρων τα αναλυτικά προγράμματα και να αλλάξουν τα διδακτικά βιβλία, προετοιμάζοντας τη μετάβαση σε ένα άλλο εκπαιδευτικό πρότυπο που θα διασφαλίζει, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τη διάπλαση πραγματικά ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών.

γ) Ο θεματοφύλακας, όμως, και η έσχατη εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι αναμφίβολα τα *Δικαστήρια*. Και από αυτά, ιδίως δε από τα ανώτατα, θα περίμενε κανείς μεγαλύτερη τόλμη και αποφασιστικότερη αντιμετώπιση τόσο της «ελληνοχριστιανικής» όσο και της «πλειοψηφικής» παραφθοράς της ελευθερίας της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν η νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ έχει ήδη ανοίξει το δρόμο, υποδεικνύοντας με την πλούσια και «οδηγητική» επεξεργασία των σχετικών ζητημάτων τα πρόσφορα για μια σύγχρονη συνταγματική προβληματική –πλην παραγνωρισμένα μέχρι στιγμής– ερμηνευτικά κριτήρια. Εξάλλου, και τα παραδείγματα επιμέρους ευρωπαϊκών ανώτατων δικαστηρίων (και δη συνταγματικών δικαστηρίων), που έταμαν τα σχετικά ζητήματα υπέρ της ελευθερίας –και χωρίς να διαταράσσουν τις λεπτές ισορροπίες–, όπως είδαμε, δε λείπουν.

Τα πρώτα, λοιπόν, ανοίγματα στα διοικητικά δικαστήρια, και ιδίως στο ΣΤΕ, αν και ελπιδοφόρα, δεν είναι σε καμιά περίπτωση αρκετά. Απομένει να γίνει το μεγάλο βήμα, που θα είναι ταυτόχρονα και το μεγάλο «Όχι» στον *κατηχητισμό* και το μεγάλο «Ναι» στην *πολυφωνία*. Και το βήμα αυτό δεν είναι άλλο από την *αμφισβήτηση της συνταγματικότητας* όχι μόνο κάποιων μεμονωμένων συνειδησιακών καταναγκασμών αλλά και του *ίδιου του εκπαιδευτικού προτύπου* που τους γεννά, διαποτίζοντας τη μάθηση με *δογματισμό* και αναπαράγοντας *χειραγωγημένες και a priori ετεροκαθορισμένες συνειδήσεις...*